

Ярослава МУЗИЧЕНКО
Київ

ВИВЕЗЕННЯ ДО НІМЕЧЧИНИ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНЦІВ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Загально визнано, що дві третини усіх культурних втрат колишнього СРСР у Другій світовій війні складають втрати України. Під час цієї війни за межі України було вивезено і значну кількість етнокультурних цінностей. Було знищено та пограбовано понад 70% музейних колекцій України, серед них – зібрання найбільших в Україні історичних музеїв – Київського, Дніпропетровського, Харківського і Львівського¹.

Сергій Кот та В'ячеслав Горбик вперше звертають особливу увагу на те, що “масштаби нищення культурних цінностей були настільки значними, що ми маємо цілковите право говорити про зміну культурного середовища на території проживання цілого народу. Досі недослідженими лишаються морально-психологічні, етно-соціальні та культурні наслідки цієї катастрофи, які мали вплив на кілька повоєнних поколінь населення України”².

Обставини переміщення українських етнокультурних цінностей були різними. Це, насамперед, евакуація до Росії; вивезення пам'яток з України до Німеччини, Румунії та Угорщини під час тимчасової окупації; нищення і грабування українських населених пунктів при відступі німецьких військ; вивезення емігрантами; переправлення до Росії внаслідок реституційного процесу тощо. Тут детальніше зупинимося на проблемі переміщення етнокультурних цінностей до Німеччини та Румунії.

Вражає планомірність пограбувань і практичний підхід нацистів до культурних цінностей окупованих територій. Скажімо, кредо окупаційної політики Е.Коха було таким: “Для поведінки німців у рейхскомісаріаті повинна бути вирішальною та точка зору, що ми маємо тут справу з народом, який є в усіх відношеннях неповноцінним”³. Загально відомо, що рейхслайтер Рейхсміністерства окупованих областей Сходу нацистської Німеччини Альфред Розенберг казав: “Достатньо знищити пам'ятки культури народу, щоб уже в другому поколінні він припинив своє існування як нація”. Ще до нападу на СРСР він подав Гітлерові детальний план вивезення до Німеччини культурних цінностей слов'янських народів⁴.

Польський дослідник реституційних процесів Ян Прушинський пише: “Нацистські творці поняття “культурна цінність” вважали значну частину надбань окупованих народів шкідливою і такою, що підлягає знищенню... Не треба додавати, що погляди такого роду виключають поняття культурної спадщини і призводять не тільки до безповоротного знищення доказів культурної тотожності, але, що ще гірше, до скалічення історичної свідомості”⁵.

Айнзацштаб для управління східними територіями, який очолив Альфред Розенберг (рейхсміністр у справах окупованих східних областей) був утворений за наказом Гітлера при Рейхсміністерстві окупованих областей Сходу 17 липня 1941 року. Відомство Розенберга мало широко розгалужений апарат і займалося реєстрацією культурних цінностей музеїв, бібліотек, архівів та церковних канцелярій. На початку війни на захоплених землях СРСР працювали дві головні робочі групи Штабу: “Схід” (Прибалтика, Росія, Білорусь) та “Головна робоча група Україна” (на 30.04.1942 р. налічувала 60 співробітників)⁶. Групу “Україна” очолював спочатку гауптлейтер Зайбот, а потім штаббайнзатцфюрер Антог. Вказаний орган складався з робочих груп “Західна Україна”, “Південна Україна”, груп у великих культурних центрах Східної України – Харкові, Житомирі, Полтаві, Дніпропетровську та ін. Керівництво “Головної робочої групи” перебувало в Києві⁷.

У штабі Розенберга свої завдання виконували 13 зондерштабів, серед них “Окремий штаб бібліотек”, штаби “Етнографія”, “Давня історія”, “Музика”, “Образотворче мистецтво” тощо. На кінець 1942 року усі музеї і бібліотеки України були підпорядковані Оперативному штабові Розенберга. Фахівці цього штабу вивчали, описували колекції і вилучали найцінніше.

Незалежно від Айнзацштабу Розенберга під час окупації з України вивозили культурні цінності цілий ряд різних нацистських організацій: Вермахту, Міністерства іноземних справ, Націонал-соціалістичної партії, Науково-дослідне товариство “Спадщина” під патронажем Гітлера, Крайове управління архівів, бібліотек та музеїв при Рейхскомісаріаті України. Патриція Грімстед пише: “У початковий період війни особливо відзначилася так звана група Кюнсберга – спеціальний батальйон СС, безпосередньо підпорядкований Ріббентропу й Міністерству закордонних справ, під командою штурмбанфюрера СС Еберхарда барона фон Кюнсберга. Його загоны пересувалися разом з військами передньої лінії фронту і були призначені для виявлення, відбору і вилучення з палаців і музеїв архівних та бібліотечних цінностей, що мали бути згодом відправлені до Німеччини”⁸.

Етнічна територія України під час війни була поділена і підпорядкована різним адміністративним центрам, що також вплинуло на характер і маршрути переміщень українських етнокультурних цінностей. У результаті поділів було утворено такі територіально-адміністративні одиниці: дистрикт “Галичина” (приєднаний до Польщі), губернаторство провінції Буковина та губернаторство “Трансністрія” (підпорядковані Румунії), губернаторство Бессарабія та Рейхскомісаріат “Україна”. Закарпаття підпорядковувалося Угорщині.

Дистрикт “Галичина” був утворений 1 серпня 1941 року з центром у Львові як адміністративна одиниця у генерал-губернаторстві Польщі, в підпорядкуванні цивільної адміністрації генерал-губернатора Франка. Охоплював територію Львівської, Дрогобицької, Станіславівської і Тернопільської (без північних районів) областей. “Щодо Західної України, включеної до складу Німеччини, то тут нацистська організація “культурних справ” цілком відрізнялася од східноукраїнських територій. Діяльністю архівів, бібліотек і музеїв під час окупації керувало окреме генерал-губернаторство з центром у Кракові”⁹.

У цьому регіоні, мабуть, найбільше постраждали культурні установи Львова. Львівський музей художньої промисловості втратив 273 експонати¹⁰. Львівський державний історичний музей втратив 11533 одиниці зберігання (предметів археології 10314 од. зб., металу 154 од. зб., зброї 1065 од. зб.). Точні дані про вивезені цінності відсутні, немає довоєнних негативів з цих експонатів. Не відомо, чи ці речі були сфотографовані взагалі. Оригінал списків вивезених речей (німецькою, польською та українською мовами) зберігся в музеї¹¹.

Понад 200 творів декоративно-вжиткового мистецтва вивезли німецькі окупанти у березні 1944 р. з Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини і Покуття ім. Й.Кобринського. Згідно зі Списком предметів, які пограбовано в музеї народного мистецтва Гуцульщини та Покуття, складеним 27, 28, 29 березня 1944 року, було вивезено, поміж інших етнокультурних цінностей, 8 гуцульських старовинних дзьобенок, 8 різьблених боклаг, 19 топірців, 8 космацьких покривалець, 6 гуцульських люльок, 11 цілих сорочок¹².

Під час Другої світової війни поряд з німецькими нацистами українські культурні цінності вивозили також румуни. За угодою від 19 липня 1941 р. Румунія одержала українську Буковину, де було утворено “Губернаторство провінції Буковина”. Румунськими військами було пограбовано і спалено приміщення Чернівецького краєзнавчого музею. У 1945 році виявилось, що його фонди налічують лише 143 од. зб¹³.

Серед інших буковинських музеїв було пограбовано і музей Вижницького училища прикладного мистецтва (нині Вижницький коледж прикладного мистецтва ім. В.Ю.Шкрібляка). На початку березня 1944 року румунські війська почали з грабунками залишати Вижницю. З училища було вивезено безцінні експонати, творені викладачами та учнями Крайової різьбярської школи, що зберігалися у Гуцульській кімнаті, кахлі відомого гуцульського майстра О.Бахматюка¹⁴.

До губернаторства “Трансністрія” входили Одеська область, південні райони Вінницької, західні райони Миколаївської області. У “Трансністрії” румунськими окупаційними властями було створено спеціальний апарат пограбування культурно-освітніх установ – “трофейні комісії”¹⁵. З Одеси румуни вивезли понад вісім тисяч томів книг з економіки, статистики, етнографії, історії, також карти. Втрати Одеського історико-археологічного музею АН УРСР, за даними Наркомату освіти України за 1944 рік, становили близько 130 тисяч експонатів.

Рейхскомісаріат України був утворений 20 серпня 1941 року, його очолював Еріх Кох, його штаб-квартира була у м. Рівному. Рейхскомісаріат України складався з шести генеральних округів: “Волинь”, “Житомир”, “Київ”, “Миколаїв”, “Таврія”, “Дніпропетровськ” та українських областей військового підпорядкування: “Харків” та “Крим”.

Найактивніше грабували Київ. З Центрального кінофотофоноархіву вивезено довоєнні фото і кіноархіви; із Центральної бібліотеки АН УРСР німці вивезли науковий архів, фототеку документального матеріалу, що фіксував десятки тисяч пам’яток культури України, багатолітні

археологічні надбання¹⁶. Також група Кюнсберга у складі 50 осіб на чолі з доктором Паулсеном протягом двох місяців готувала до відправлення з України величезний масив економічної, статистичної, географічної та етнографічної літератури, яка, на їхній погляд, могла становити військовий інтерес¹⁷. З Історичного музею на території Києво-Печерської лаври окупанти вивезли оригінали грамот українських гетьманів, архів київських митрополитів, стародавні рукописи та акти XV – XVIII ст., нумізматичні колекції, ікони. Втрачена таким чином колекція зброї складалася з 4000 предметів (вітрина запорізької зброї, шабля Стефана Баторія та ін.)¹⁸. З відділу Скіфії Історичного музею гітлерівські грабіжники вивезли унікальні бронзові фігурки звірів, наконечники значків і знамен, зброю, кераміку та ін.; з відділу грецьких колоній Причорномор'я – кіпрську кераміку (бл. 5000 предметів), кераміку з Ольвії; також вивезли матеріали з відділу Київської Русі, зокрема такі унікальні речі, як запрестольний хрест X ст. з Десятинної церкви, кахлі з гербом Рюриковичів, інші цінні експонати¹⁹. З Музею українського мистецтва загарбники забрали 55875 експонатів – 90% його фондів, у тому числі 36249 творів народного мистецтва. Це був український посуд XVII, XIX та поч. XX ст., колекція народного одягу і величезна колекція писанок, колекція фаянсу Києво-Межигірської фабрики 1780 – 1898 років²⁰.

Значно потерпіли в роки війни історичні та краєзнавчі музеї Слобожанщини. Вивезено науковий архів Харківської картинної галереї; з неї, серед іншого, до Німеччини було відправлено 332 вироби декоративно-ужиткового мистецтва. Як свідчить письмова заява оберштурмфюрера СС д-ра Ферстера, “вишивками, килимами, гобеленами та іншими експонатами скористалися німецькі солдати”²¹.

1943 р. було пограбовано, а потім спалено приміщення Полтавського краєзнавчого музею. На 1926 рік заступник директора тоді Центрального пролетарського музею Полтавщини Яків Риженко фіксував у колекції музею 5000 одиниць писанок; після війни їх залишилося 460 одиниць. Нинішній директор музею К.Фесик пише: “Напередодні війни у фондах налічувалося понад 117900 експонатів”. Є відомості, що вивезені директором Полтавського музею К.Мощенком килими, зразки народного вбрання, різьблення, предметів культурного призначення, оригінали чотирьох тисяч замальовок до фундаментального альбому писанок з колекції К.Скаржинської перебувають нині у музеї-архіві Бавнд-Бруку (США, штат Нью-Джерсі)²². Кость Мощенко вивіз також документацію. Внаслідок цього відомо, скільки вивезено з музею, але що саме – не відомо. За свідченнями К.Фесик, “Музей працював, і окупаційні власті проводили систематичні пограбування, вилучали експонати для облаштування офіцерських помешкань. 30 відсотків експонатів фашисти вивезли до Німеччини, а що залишилось – у 1943 році було спалено у будинку музею”. Частина колекцій з Полтави, яку перевозили німці (маршрут – до Кам'янця-Подільського, згодом у район Кенігсберга в Східній Пруссії) була втрачена на шляху до Кам'янця²³.

Трагічною була і доля скарбів Черкаського краєзнавчого музею. З початком війни музейні речі з коштовних металів було здано в банк. Після війни вони не повернулися до Черкаського музею. Питанням розшуку вивезених під час Другої світової війни музейних цінностей займався у 70-х роках XX ст. заступник директора з наукової роботи Соса Павло Петрович. За свідченнями колишньої працівниці музею Призенко, яка супроводжувала підводи з музейними цінностями, що за розпорядженням органів влади вивозилися до Полтавського обласного музею у липні 1941 року, на підводи були повантажені ящики з цінними картинами, посудом, старовинною зброєю. У Полтаві експонати за актом були здані адміністрації обласного музею і разом з іншими евакуйованими музейними цінностями повантажені в ешелон для вивозу на Схід. На станції Св. Петра (неподалік від Полтави) ешелон розбомбила німецька авіація. У цій пожежі загинули експонати Черкаського, Полтавського та деяких інших евакуйованих музеїв, а також документи, в тому числі інвентарні книги. Про це свідчила Сосі П.П. – колишня хранитель Полтавського обласного музею (прізвища не згадав) та директор Полтавського обласного музею Оніпко. Акт передачі цінностей в Полтавський обласний музей зберігала у себе п. Призенко. У 1944 році її викликали в органи НКВС у Черкасах, де вона давала пояснення з питання евакуації експонатів і здала на вимогу слідчого цей акт. Таким чином сліди документів про музейні фонди Черкаського краєзнавчого музею до 1941 року втрачені. Не маючи передвоєнної облікової документації, музей не може встановити, які саме предмети були втрачені²⁴.

Сумський, Глухівський, Конотопський, Охтирський, Путивльський і Роменський краєзнавчі музеї, які не були евакуйовані, зазнали під час війни значних втрат внаслідок пограбувань, руйнування або спалення музейних приміщень. За приблизними підрахунками, Сумським музеєм втрачено близько 2000 експонатів, Роменським – близько 1500, Охтирським – понад 700. Загинули архіви та облікова документація. Як свідчать музейні працівники, скласти списки втрачених предметів неможливо²⁵.

Напередодні Другої світової війни фонди Чернігівського історичного музею нараховували до 100000 експонатів. Більшість неевакуйованих експонатів музею загинули в серпні – вересні 1941 р. під час пожежі в музеї. Частина експонатів німці пізніше розкопали і ті, що краще збереглися, вивезли до Німеччини під час відступу. Це біля 1500 зразків кераміки, до 500 од. холодної і вогнепальної зброї XVI – XVIII ст., до 500 різних історико-побутових речей XV – XX ст. тощо. Довоєнна обліково-фондова документація згоріла в 1941 р., отож скласти реєстр втраченого важко²⁶. Починаючи від 1933 року, музейних архівних матеріалів не збереглося. Офіційних документів про вивезення експонатів Чернігівського історичного музею до Німеччини немає.

У 1943 р. з Вінницького краєзнавчого музею уповноваженим рейхскомісара України, співробітником Центру краєзнавчих досліджень в Україні проф. Штампфусом було відібрано і вивезено до Німеччини велику кількість експонатів. Після визволення Вінниці у 1944 р. були складені офіційні акти на вивезені цінності: 60 українських килимів (з них два датовані – 1819 та 1827), це приблизно третина всієї колекції; 1000 зразків гончарства (миски, глечики, дитячі іграшки тощо); 3000 зразків вишивок; 100 вишитих сорочок і рушників; 500 писанок; 300 археологічних експонатів; ікони “Жемчужная Божья Матерь”, “Бог Саваоф” та інші. Описові книги з переліком вилучених експонатів не збереглися. Зберігся акт від 19.09.1942 р. про передачу експонатів штадткомісару Маргенфельду та розписка професора Штампфуса, де вказано кількість ящиків з вилученими експонатами. Після війни, за спогадами працівників (зокрема, К.Н.Венгер, А.Г.Павловської та колишнього директора музею Іванова), до музею було повернуто кілька десятків килимів, частину гончарного посуду і кілька коробок з потрошеними писанками²⁷.

Зникли майже всі експонати Хмельницького музею. Проте документального підтвердження того, що саме було вивезено, музейні працівники не мають²⁸. Втрати Кам’янець-Подільського краєзнавчого музею становили 12819 одиниць зберігання²⁹.

Із Рівненського краєзнавчого музею (як свідчить лист директора Рівненського історико-краєзнавчого музею І.М.Дубовського до Комітету у справах культурно-освітніх установ при РНК) гебітскомісаром доктором Беєром вивезено до м. Гамбург (Німеччина) весь відділ етнографії і старовинні гобелени³⁰. Фонди Волинського краєзнавчого музею були розграбовані перед відступом німецьких військ у січні 1944 р. Втрати етнографічного відділу становили 807 експонатів: килими, рушники, комплекти народного одягу, прикраси, зразки вишивок, глиняний посуд тощо. Серед вивезеного: 113 глиняних глеків, 78 мисок, 307 зразків вишивок, 25 сорочок, 11 килимів тощо³¹.

У Державному архіві Волинської області (Ф. Р-6) згадується справа про облік майна, вивезеного румунськими військами з районів Волинської області, затверджена 16 жовтня 1944 р. (оп. 3, спр. 13); у загальному фонді справи не виявлено³².

Втрати Донецького обласного краєзнавчого музею сягали 890 експонатів³³. Перед війною фонди Дніпропетровського історичного музею налічували понад 70 тис. експонатів. Біля 9 тис. з них вдалося переховати працівникам музею³⁴. Довоєнні описові книги втрачено, отже невідомо, скільки предметів було вивезено. За німецькими звітами і довідниками за 1942 рік у музеї налічувалося 40000 одиниць зберігання³⁵. Відомо, що музейні експонати (доісторичне мистецтво та археологія) з Дніпропетровська спочатку відправляли до Кракова³⁶.

Влітку 1943 року розпочався масовий вивіз культурних цінностей до Німеччини. Великі транзитні склади цінностей зі Сходу містилися в містах Верхньої Силезії – Ратиборі й Опаві. Найважливішим сховищем культурних цінностей з України та Білорусі був замок Хехштедт (Гьохштедт) на Дунаї. З лютого 1944 року там містилися археологічні знахідки з доісторичних часів, картини, ікони, величезні збірки витворів народного мистецтва. Пізніше цінності неодноразово переміщувалися до інших пунктів збереження³⁷.

2 листопада 1942 р. відповідно до Указу Верховної Ради СРСР було утворено “Надзвичайну державну комісію з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР” (НДК СРСР). Підпорядковані їй республіканські, крайові та обласні комісії проводили розслідувальну роботу на місцях. При Інституті економіки Академії наук УРСР (під час евакуації в Уфі) була створена спеціальна група для розробки деяких питань організації обліку втрат і збитків, завданих нацистською окупацією УРСР, зокрема втрат культурних цінностей³⁸.

У 1943 році радянська Надзвичайна державна комісія створила Бюро експертизи, яке спільно з уповноваженими особливого комітету РНК СРСР по Німеччині провадила відбір художніх та історичних цінностей для натурального відшкодування збитків, завданих СРСР. Більшість з дібраних тоді цінностей зберігається в спецфондах Ермітажу, Музею образотворчих мистецтв ім. Пушкіна,

Державного історичного музею (Москва). Подібні фонди було створено також у деяких центральних міністерствах і відомствах СРСР (Міністерстві фінансів, Міністерстві оборони, Архівному управлінні та ін.), а також у союзній Академії наук. Вже протягом півстоліття ці трофейні цінності приховуються від громадськості, хоча серед них можуть бути повернені з Німеччини пам'ятки культури з музеїв України³⁹.

Питання реституції (повернення) культурних цінностей, підняте й незавершене у кінці 40-х років ХХ ст., знову постає перед Німеччиною і Україною, при чому Україна виступає активним ініціатором у вирішенні цього питання. Ускладнює процес те, що вивіз українських цінностей під час Другої світової війни досі не досліджений. Значні труднощі в облікові і пошуку вилучених цінностей спричиняє той факт, що під час війни була втрачена (знищена або ж вивезена до Німеччини разом з пограбованими культурними цінностями) облікова документація музеїв: описи колекцій та інвентарні книги; уже пішли з життя очевидці. Доля багатьох реліквій за кордоном невідома. Навіть якщо й відомі маршрути перевезень та нинішнє місцеперебування, то відсутні документи, які підтверджували б, що предмети дійсно викрадені з українських музеїв. Багато українських шедеврів осіли не лише в музейних збірках Німеччини, де їх ще можна було б якось виявити і впізнати, але і в численних приватних колекціях. Тим більше, що навіть організовано вивезені з України цінності значилися в німецьких документах як "російські" або "радянські".

Триває переговорний процес між Німеччиною і Україною. Ще 15 лютого 1993 р. між урядами України та ФРН підписана Угода про культурне співробітництво. Її Стаття 16 визначає: "договірні Сторони погоджуються, що втрачені або незаконно вивезені культурні цінності, які перебувають на їхніх територіях, будуть повернуті власнику або його правонаступнику". За міжнародним правом, держава, яка внаслідок воєнних дій завдала пошкоджень культурному середовищу іншої держави, вивезла з неї культурні цінності, незалежно від терміну давності зобов'язана їх повернути або компенсувати аналогічними цінностями втрати країни, яка зазнала нападу. Німеччина ж, навпаки, наполегливо вимагає повернення своїх культурних цінностей, вивезених до СРСР як трофейні або виданих в якості компенсації за втрачені наші пам'ятки, хоча, за міжнародними нормами, не має права на такі вимоги вже тому, що виступала у війні як агресор. Українсько-німецький переговорний процес ускладнює те, що передана 1945 року Сполученими Штатами Америки зі своєї зони окупації Німеччини до СРСР значна кількість архівних документів, бібліотечних фондів і музейних експонатів, пограбованих нацистами в Україні, донині перебуває у Російській Федерації, часом ще засекречена.

Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей (нині – Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через кордон України) започаткувала серію видань "Доля культурних скарбів України під час другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї". Діє українсько-німецька комісія з питань реституції культурних цінностей, що були втрачені або незаконно переміщені під час Другої світової війни. Нині, через півстоліття після війни, навряд чи вийде повернути хоча б десяту частину втраченого. Але надія жевріє і поступово відбувається взаємний, хоча й далеко не рівноцінний, обмін культурними цінностями між Україною і Німеччиною. Ще одним кроком на шляху до реституції вивезених з України під час II світової війни етнокультурних цінностей є повернення до Києва у лютому цього року кількох фрагментів фресок з Михайлівського Золотоверхого собору, зруйнованого більшовицькою владою 1936 року і нині відбудованого у столиці. Ці фрески були вивезені німецьким окупантами за межі України і потрапили до Санкт-Петербурзького Ермітажу (Росія) внаслідок реституційного процесу 1946 року.

¹Скрипник Г. Етнографічні музеї України. – К., 1989. – С. 209.

²Горбик В., Кот С. Нищення археологічних, історичних та архітектурно-монументальних пам'яток України в роки другої світової війни" // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – С. 155.

³Коваль Михайло. Теоретичні засади злочинних дій нацистів щодо української культури та їх реалізація під час окупації України в 1941 – 44 рр. // Повернення культурного надбання України. Вип. 7. Культура і війна: погляд через півстоліття. – К., 1996. – С. 16.

⁴Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні 1917 – 1990. – К., 1991. – С. 153.

⁵Прушинський Ян. Пам'ятки старовини. Культурні цінності. Спадщина. // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. (Матеріали науково-практичного симпозиуму "Правові аспекти реституції культурних цінностей: теорія і практика". Київ, грудень 1996). – К., 1997. – С. 48.

⁶Себта Т.М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни. Автореф. дис. – К., 2000. – С. 6.

⁷Коваль Михайло. Теоретичні засади злочинних дій нацистів щодо української культури та їх реалізація під час окупації України в 1941 – 44 рр. – С. 16.

- ⁸Грімстед Патриція Кеннеді, за уч. Геннадія Боряка. Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки другої світової війни // ПУ. – 1994. – № 3 – 6. – С. 92.
- ⁹Скрипник Г. Етнографічні музеї України. – С. 99.
- ¹⁰Україна у міжнародно-правових відносинах. – Т.2. Охорона культурних цінностей. – К., 1997. – С. 165.
- ¹¹Лист директора Львівського історичного музею Б.Чайковського начальнику управління культури Львівської облдержадміністрації З.Мазурику від 28.11.1995 р. № 381.
- ¹²Лист начальника управління культури Івано-Франківської облдержадміністрації А.Грицака від 10.01. 1996 р. Зберігається в Національній комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей.
- ¹³Скрипник Г. Вказ. праця. – С. 209.
- ¹⁴Вижницький коледж прикладного мистецтва ім. В.Ю.Шкрібляка. – Чернівці, 1997. – С. 27.
- ¹⁵Коваль Михайло. Вказ. праця.– С. 16.
- ¹⁶Україна у міжнародно-правових відносинах. – С. 476.
- ¹⁷Грімстед Патриція Кеннеді, за уч. Геннадія Боряка. Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки другої світової війни – С. 97.
- ¹⁸Україна у міжнародно-правових відносинах. – С. 474.
- ¹⁹Там само. – С. 475.
- ²⁰Там само. – С. 474.
- ²¹Там само. – С. 464.
- ²²Національна академія наук України. ІМФЕ. Міжнародна асоціація етнологів // НТЕ. – № 3. – 1998.
- ²³Лист НК заступника голови Дніпропетровської облдержадміністрації від 25.12.1995 № 2/57-3182.
- ²⁴Лист від Черкаського обласного краєзнавчого музею начальнику обласного управління культури Собченку В.К. від 27.12 1995 р.
- ²⁵Лист начальника управління культури Сумської держадміністрації К.С.Зайця від 07.12.1995 р. Зберігається в Національній комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей.
- ²⁶Лист заступника голови Чернігівської облдержадміністрації М.О.Рудька від 29.12.1995 р. Зберігається в Національній комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей.
- ²⁷Лист директора Вінницького краєзнавчого музею Л.Кароєвої від 16.08.99. № 200 (відповідь на анкету, розроблену автором) // Зберігається в Національній комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей.
- ²⁸Лист до НК від Хмельницької обласної державної адміністрації на 16.01.1996.
- ²⁹Україна у міжнародно-правових відносинах. – С. 765.
- ³⁰Копія листа заступника голови Рівненської облдержадміністрації І.Дем'янюка до Віце-прем'єр-міністра України І.Ф.Кураса від 18.12.1995 р. Зберігається в Національній комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей.
- ³¹Кот С., Ошуркевич О. Волинський краєзнавчий музей. Доля культурних скарбів України під час другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. – Вип. 1. – К. – Бремен, 1996. – С. 25.
- ³²Там само. – С.23.
- ³³Україна у міжнародно-правових відносинах. – С. 765.
- ³⁴Скрипник Г, Етнографічні музеї України.– С. 209.
- ³⁵Лист НК заступника голови Дніпропетровської облдержадміністрації від 25.12.1995 № 2/57-3182.
- ³⁶Грімстед Патриція Кеннеді, за уч. Геннадія Боряка. Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки другої світової війни // ПУ. – 1994. – № 3 – 6. – С. 97.
- ³⁷Сейта Т.М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни.– С. 15.
- ³⁸Боряк Г. Нацистське золото. – К., 1998. – С. 32.
- ³⁹Адріана В'ялець. Світ має почути // Пам'ятки України, 1994. – № 1 – 2. – С. 85.